

Микола Котляр

Південно-Західна Русь в європейській політиці XII–XIII ст.

Перш, ніж розпочати виклад результатів мого дослідження, зауважу, що вважаю Давню чи Київську Русь всього періоду її існування єдиним етнокультурним, соціально-економічним і політичним цілим: і в часи формування державності (IX-X ст.), і за доби існування об'єднаної, відносно єдиної монархії (XI – перше сорокаріччя XII ст.), і в часи удільної роздробленості, коли держава стала федеративною. Тому, приділяючи головну увагу дипломатії Південно-Західної Русі, не можна абстрагуватись від аналогічних процесів і явищ, що проходили на всій території Давньоруської держави. Повною мірою це стосується й часів удільної роздробленості.

Структура держави і влади на Русі

Удільна роздробленість була викликана дією комплексу об'єктивно-історичних чинників, насамперед розвитком феодалного способу виробництва, виникненням і зростанням великого князівського і боярського землеволодіння. Накопичуючи землі та інші багатства, бояри робились економічно і політично могутніми, що спонукувало їх брати дедалі більшу участь у суспільно-політичному житті своєї землі і князівства, а часом і держави. Земельна аристократія і залежні від неї князі на місцях (останні довгий час не мали власних земельних володінь) обтяжуються центральною владою, ставлять місцеві інтереси вище загальнодержавних. Тому государі та бояри віддалених від степів князівств все менш охоче беруть участь у загальноруських походах на половців, а то й ухиляються від них. Піднесення нових міст, справжніх осередків феодалної концентрації: Чернігова і Галича, Смоленська і Володимира на Клязьмі, Твері та Володимира Волинського, Новгород і Полоцьк та ін., приводило до суперництва їхніх князів за загальноруську владу з раніше недосяжним для них великим князем київським.

Однак настання удільної роздробленості (історики називають її також феодалною, бо в її підвалинах лежав розвиток феодалної формації на Русі) зовсім не означало розпаду Давньоруської держави. Змінились лише її суспільно-політична організація і характер самої державної влади. Політична структура країни втратила форму і зміст ранньофеодальної єдиновладної монархії. Їй на зміну прийшла монархія часів удільної роздробленості. Вона була монархією федеративною.

З середини XII ст. державний устрій Київської Русі набуває нової форми. Стольний град Київ і підвладний йому великокнязівський домен південної

Руської землі (в мінливих рубежах Київської, Чернігівської та Переяславської земель) перетворився на спільне володіння групи найсильніших і найавторитетніших князів, нащадків Ярослава Мудрого. Вони вважали себе колективними власниками Руської землі й вимагали від київського князя собі в ній долі («частин») володінь, а свої незгоди владнували на загальноруських з'їздах («снємах»)¹. Зрозуміло, що у федеративній державі, господарі найбільших і найсильніших складових частин якої почувались самовладними і прагнули до незалежності від київського князя, важко було проводити єдину й цілеспрямовану загальнодержавну зовнішню і внутрішню політику.

Давньоруська держава доби роздробленості втратила спільну, підтримувану переважною більшістю князів, дипломатію. «Це сталося тому, що всередині країни зміцніли вотчини і відособились великі князівства і землі, а їхні володарі... усталили свої імунітетні права. Поступово брав гору принцип: **«Каждо да держить отчину свою»**²... Змінився і характер зовнішньої політики і дипломатії: найсильніші князі, а далі й міста здобули право не лише на самостійні політичні дії всередині країни, на встановлення договірних відносин одне з одним і на осібну політику в імперській сфері, а й на міжнародні зв'язки і союзи»³.

Князі та бояри земель і князівств, що складали федеративну державу, починають віддавати перевагу перед завойовницькими походами і навіть захистом Русі від вторгнень половців збагаченню за рахунок одержання ренти від залежних селян і частини городян, особливо ті можновладці, чиїх володінь не досягала кіннота степовиків. Доводиться констатувати, що єдності зовнішньої й внутрішньої політики та дипломатичної служби з середини XII ст. настав кінець⁴.

В історії Давньої Русі новим елементом стала внутрішня, міжкнязівська дипломатія. З 40-50-х рр. формуються угруповання князів (клани), що протистояли одне одному. На Півдні то були Мономашичі, Ольговичі й Давидовичі, які суперничали за стольний град і загальноруське верховенство, на Півночі – Юрій Долгорукий та його діти (теж Мономашичі, котрі не визнавали прав південноруських дітей і онуків Мономаха – Мстиславичів), на Заході – смоленські Ростиславичі (нащадки Ростислава Мстиславича); усі вони в боротьбі між собою за першість в регіоні постійно зазіхали на Київ. З

¹ Пашуто В. Т. Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси // Польша и Русь. – М., 1974. – С. 11.

² Формула спадкового володіння, прийнята на Любецькому з'їзді князів 1097 р. (Повесть временных лет. – СПб., 1999. – С. 110).

³ Пашуто В. Т. Опыт периодизации истории русской дипломатии // Древнейшие государства на территории СССР. 1982. – М., 1984. – С. 15.

⁴ Див.: Котляр Н. Ф. Дипломатия Южной Руси. – СПб., 2003.

кожним роком все активніше втручаються в міжкнязівську і міжнародну політику міста, заможна верхівка яких вкупі з боярами часом диктує князям напрями і характер дипломатії, керуючись при цьому не інтересами держави в цілому, а власними, вузько місцевими міркуваннями. Найбільш активними були в цьому плані політично діяльні городяни Києва і Галича, Володимира на Клязьмі й Новгород Великого.

Разом з тим, у федеративній державі довгий час зберігались основні напрями колишньої загальноруської зовнішньої політики. Багато значила в цьому традиція, давні й укорінені договірні відносини з далекими і близькими сусідами.

У запропонованій схемі періодизації історії руської дипломатії В. Т. Пашуто відзначав, що доба удільної (феодальної) роздробленості «характеризується політичним розчленуванням країни і втратою Руссю єдиної дипломатії». Суверени найбільших князівств одержали можливість проводити самостійну, не узгоджену з іншими князями зовнішню політику⁵. Справедливість цього висловлювання легко простежити на матеріалі зовнішньополітичних стосунків південноруських, насамперед волинських і галицьких, государів.

Галицько-Волинська Русь в силу її геополітичного становища і особливостей політичного життя Давньоруської держави була своєрідним містком, що з'єднував східнослов'янський світ із країнами Заходу і Півдня. Водночас, наголошу на тому, що місток цей у XII–XIII ст. був не єдиним і навіть не з найбільш поживавленим рухом. Активну зовнішню політику провадили й інші складові частини федеративної Давньоруської держави: насамперед, Київ, боярські республіки Новгород і Псков, а Володимиро-Суздальське князівство часів Всеволода Большое Гнездо і його онука Олександра Невського було постійним і рівноправним дипломатичним партнером головних європейських країн. Розгляд зовнішньополітичної діяльності південноруських князів, їхніх договірних відносин з оточуючим світом побудовано мною за напрями: Візантія, Центральна Європа, Прибалтика та ін. Традиційним об'єктом давньоруської дипломатії, починаючи з перших років X ст., була і залишалась Візантійська імперія.

Стосунки з Візантією

Русько-візантійські відносини другої половини XII–XIII ст. значною мірою відрізнялись від дипломатичних зв'язків попереднього часу між двома великими державами середньовіччя. Відійшли у минуле великі війни, масштабні морські й суходільні походи руських на Царгород, крупні

⁵ Пашуто В. Т. Опыт периодизации истории русской дипломатии. – С. 15.

міждержавні угоди, обміни повноважними посольствами, одне з яких очолювала навіть сама княгиня Ольга.

Удільна роздробленість, що розколола Русь на півтора десятка великою мірою автономних земель і князівств, стала головною причиною того, що стосунки між двома країнами якомось здрібнюються, зводяться до локальних і нерегулярних контактів поміж імператорським престолом і государями тих чи інших князівств, переносяться переважно до церковної сфери. Уламки відносин з Візантією з середини XII ст. майже повністю зосередили в своїх руках київські, галицькі й волинські князі, а Галицька і Волинська землі у Південній Русі висувуються на перший план за інтенсивністю (дуже відносною в порівнянні з X – першою половиною XI ст.) і важливістю цих нових зв'язків з імперією.

На давньоруських землях добре це уявляли. У свідомості тамтешнього суспільства XII-XIII ст. Галицько-Волинська Русь і Візантія постійно перебували в дружніх стосунках. Перша надавала імперії військову допомогу, у Галичі ховався від небезпеки майбутній грецький імператор, а галицьких послів із шаною приймали в Царгороді. Така впевненість у близькості двох правлячих дворів часом породжувала викривлені, а то й легендарні уявлення про характер відносин галицьких і волинських князів з імперією. Це не могло не відбитися у давньоруській писемності.

Галицьке князівство, що утворилось на початку 40-х рр. XII ст. і швидко висунулось у перший ряд давньоруських державних утворень, з самого початку свого існування намагалось вести незалежну політику щодо Візантії і водночас спиратись на неї в суперництві з іншими руськими князівствами, насамперед Волинським. Перший галицький князь Володимирко (Володимир) Володаревич доклав багато зусиль для того, щоб залишитися суверенним володарем і по відношенню до Києва.

У 60-і рр. його син Ярослав (Володимирко помер у кінці 1152 р.), що доти був вірний угоді батька з Візантійською імперією, та й сам, мабуть, підписав з нею дружній договір близько 1162 р., незабаром по тому уклав спрямований проти неї союз із Угорщиною⁶, а 1164 р. підтримав суперника імператора Мануїла I – Андроніка Комніна, надавши останньому політичний притулок⁷.

Утім, Андронік пробув у Галичі зовсім недовго, оскільки імператор Мануїл I пішов на замирення із ним і, напевне, відновив договірні стосунки з галицьким князем. Ця подія засвідчена Київським літописом, що в даному разі міг скористатися якимось галицьким джерелом. Після цього Мануїл I зумів розладнати русько-угорський альянс і відновив союзні відносини з

⁶ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. – С. 179, 189, 195.

⁷ Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871. – С. 359.

Галичем. Коли взимку 1165 р. він вирішив вдертися до Угорщини, то спробував заручитися підтримкою і галицького, і київського князів.

Згідно повідомлення візантійського історика Кіннама, до київського князя Ростислава Мстиславича прибув посол грецького імператора Мануїл, котрий закинув йому дружбу з Ярославом галицьким, що прихистив Андроніка. За свідченням Кіннама, василевс одночасно звернувся до Ярослава галицького, закликаючи його до участі у війні з уграми⁸. Візантійські джерела створюють враження, що Ярослав таки відгукнувся на пропозицію Мануїла I.

У 1185 р. Андронік Комнін, що був імператором з 1183 р., втратив популярність у народі й був під загрозою позбавлення престолу. Він знову спробував утекти на Русь, ймовірно, до Ярослава Володимировича галицького, але зазнав невдачі⁹. Про це також могли знати на Русі. Тому в уявленні руських людей Ярослав Володимирович був могутнім государем, що перебував у дружніх стосунках із самим візантійським василевсом.

У кінці XII – на початку XIII ст. волинський, а з 1199 р. галицько-волинський великий князь Роман Мстиславич здійснив кілька переможних походів проти половців. Перший серед них, 1197 чи 1198 р., згідно свідчення візантійського історика Нікити Хоніата¹⁰, був здійснений на прохання візантійського імператора. Князь Роман тоді розбив і розігнав половців, чим усунув небезпеку для столиці імперії. В 1202 і 1204 рр. він ще двічі громив половців, з чим можна пов'язати перебування галицького посольства у Константинополі, яке бачив там у 1200 р. новгородський архієпископ Антоній¹¹.

Отже, на межі XII і XIII ст. відносини між Галицько-Волинською Руссю і Візантією були особливо приязними і навіть союзницькими. Про це знали на давньоруських землях, чим, мабуть, можна пояснити відому в середньовічній історіографії версію про втечу візантійського імператора до Галича після здобуття Константинополя хрестоносцями у 1200 р.

Ця версія бере початок в «Історії Польщі» краківського історика Яна Длугоша, що жив у XV ст. Під 1201 р. він повідомляє, що коли венеціанці й німці здобули Константинополь, імператор утік до Галичини, де його

⁸ Cinnami Ioannis epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum. – Lib. V. – Cap. 10. Ed. Bonnae. – P. 232, 235; Vasiliev A. A. Was Old Russia a vassal State of Byzantium? // «Speculum». – Vol. VII. – N 3. – 1932. – P. 350-360.

⁹ Nicetae Choniatae Historia (далі – Nic. Chon.) De Andron. II, 11. Ed. Bonnae, 1835. – P. 452.

¹⁰ Nic. Chon. De Alex. Is. Ang. fr. III, 5. Ed. Bonnae, 1835. – P. 691-692.

¹¹ Книга Паломник. Сказание мест святых во Цареграде Антония, архиепископа новгородского в 1200 г. – СПб., 1899. – С. 15.

привітно прийняв руський князь Роман, у якого він перебув якийсь час¹². Швидше від усього, саме у Длугоша запозичив історію про втечу Олексія III до Галича складач пізнього (початок XVII ст.) Густинського літопису, згідно якого імператор «со своими бояры и со множеством богатства и сокровищ побеже в Русскую землю к Роману Мстиславичу в Галич»¹³.

Насправді, як згадано свідчать візантійські та західноєвропейські джерела XIII ст., Олексій III ще під час першої облоги Константинополя хрестоносцями (червень-липень 1203 р.) утік до Фракії, потім його схопив один з керівників IV хрестового походу Боніфацій Монферратський і ув'язнив у одному з замків Північної Італії. Навесні 1211 р. Олексій III спробував разом з сельджукським султаном Кей-Хюсревом здолати військо нікейського імператора Федора Ласкаря, але зазнав невдачі, потрапив до полону і швидко по тому помер ув'язненим в одному з монастирів Нікеї¹⁴.

Так само впевненістю у тісних і дружніх зв'язках Південно-Західної Русі з Візантією можна пояснити іншу легенду, що народилася в автентичному джерелі XIII ст. Низка літописів повідомляє про прихід у 1186 р. до Новгороду грецького царя Олексія: «**Том же лете приде цесарь гръцьскый Алекса Мануиловиць в Новъгород**»¹⁵. Насправді син імператора Мануїла Комніна Олексій II Комнін у годину смерті батька (1180) був ще дитиною. Андронік I Комнін, давній гість Ярослава галицького, спочатку насильно став співправителем малого Олексія (з травня по вересень 1183 р.), а потім умертвив його¹⁶. Отже «Олексій Мануйлович» аж ніяк не міг побувати на Русі у 1186 р.

Думаю, що після вбивства Андроніком хлопчика Олексія II на Русі пішли чутки про втечу останнього до Новгороду. Ця версія, подібна наведеній вище про перебування Олексія III в Галичі, швидше за все, народилася із поширеного в давньоруському суспільстві й письменстві уявлення про інтенсивність русько-візантійських зв'язків другої половини XII – початку XIII ст.

Падіння Візантійської імперії внаслідок завоювання учасниками IV хрестового походу Константинополя спричинило завмирання русько-візантійських стосунків у XIII ст. Відродження Візантії 1261 р. припало на час,

¹² Ioannis Dlugossii Historia Polonicae libri 12. Lipsiae, 1711. Lib. 6. Col. 584.

¹³ ПСРЛ. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1843. – С. 327.

¹⁴ Котляр М. Ф. До питання про втечу візантійського імператора в Галич у 1204 р. // Укр. іст. журн. – 1966. – № 3.

¹⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л., 1950. – С. 38. Див. також: ПСРЛ. – Т. 4. Псковская первая летопись. – СПб., 1848. – С. 177; Т. 5. Софийская первая летопись. – СПб., 1851. – С. 168, та ін.

¹⁶ Успенский Ф. И. Последние Комнины // Византийский временник. – 1928. – Т. 25.

коли зруйнована монголо-татарами Русь лежала у згарищах і не могла вже проводити більш-менш активну дипломатію. Тому годі шукати у джерелах будь-яких свідчень відносин між південноруськими князівствами і Візантією.

Русь і Угорщина

З 40-х років XII ст. особливо тісними були зв'язки між волинськими і галицькими князями та угорськими королями. Останні в ті роки починають активно втручатися до західноруських справ. Коли волинський князь Ізяслав Мстиславич 1146 р. в обхід своїх дядьків В'ячеслава і Юрія Мономашичів заволодів київським великокнязівським столом, йому довелося шукати сильного союзника, щоб зміцнити своє становище. Стіл Володимира Волинського він залишив за собою, бо Волинь на той час стала вже доменом великих князів київських з клану Мономашичів. Тоді (або дещо раніше) Ізяслав уклав союз з угорським королем Гезою II, що був скріпленний звичною для тих часів печаткою – династичним шлюбом короля з сестрою Ізяслава Єфросинією¹⁷.

Київський літопис XII ст. наводить шість листів угорського короля до Ізяслава, п'ять послань київського князя до Гези і одне, надіслане з Угорщини до Ізяслава його братом Володимиром Мстиславичем¹⁸. Союз Ізяслава Мстиславича з Гезою II, спрямований проти Юрія Мономашича (Долгорукого) й галицького князя Володимирка Володаревича (що прагнув витіснити Ізяслава з Волині), діяв з весни 1148 р. і допоміг Ізяславу добитися перемоги над суперниками. У 1151 р. він здолав Долгорукого, а наступного року – Володимирка.

Та по смерті енергійного Ізяслава Мстиславича (1154 р.) ініціативу в союзних стосунках з Угорщиною перебирає Галицьке князівство сина Володимирка Ярослава. Ті стосунки виявились тривалими. Під 1188 р. київський літописець згадує про те, що угорський король «крестъ целовалъ к Володимеру»¹⁹, щоправда, не виконав умов дружньої угоди.

По смерті останнього з роду галицьких Ростиславичів, галицького князя Володимира Ярославича (1199 р.), його князівство приєднав до свого Волинського Роман Мстиславич, утворивши таким чином Галицько-Волинське велике князівство. Як виходить з свідчень Галицько-Волинського літопису, Роман у кінці 1204 – на початку 1205 р.

¹⁷ Baumgarten N. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du X au XIII siecle. – Roma, 1927. – Tabl. V. – № 29. Див.: Грот К. Я. Из истории Угрии и славянства в ХП в. – Варшава, 1889. – С. 94.

¹⁸ Юрасовский А. В. К вопросу о степени аутентичности венгерских грамот XII в. Ипатьевской летописи // Древнейшие государства на территории СССР. 1981. – М., 1983. – С. 183.

¹⁹ Летопись по Ипатскому списку. – С. 445.

уклав союзну угоду з угорським королем Андрієм II про взаємний захист династичних інтересів. До угоди приєднався і польський князь Лешек Білий²⁰.

Однак та угода стала для Андрія II хіба що зручним прикриттям його загарбницьких планів щодо Галицької землі. Бо 1206 р. король і польський князь уклали договір про розподіл сфер впливу в Галицько-Волинській Русі: Польща включила до зони свого впливу Волинь, а Угорщина – Галичину²¹. А 1214 р. Андрій II і Лешек Білий підписали в м. Спіші договір про загарбання і розподіл між собою Галицької землі. Трирічна донька Лешака Саломея була заручена з п'ятирічним Коломаном, котрого угорське військо посадило на стіл у Галичі. Західною ж частиною Галичини з Перемишлем заволодів Лешек²². Джерела не згадали про те, що тоді ж краківський князь захопив забузькі землі Волині. З того часу і аж до 1238 р. у Галичі майже постійно сидить угорський королевич із залогою, а бояри у той же час запрошують на галицький престол різних слабких князів, аби тільки не допустити утвердження нащадків Романа Мстиславича – Данила і Василька – на батьківському столі.

З 1219 р. у Галичі княжив Мстислав Мстиславич з смоленської династії Ростиславичів. Запрошений польським князем Лешекком і боярами, він швидко перетворився на маріонетку в боярських руках. Під їхнім тиском він 1221 р. уклав з угорським королем зрадницьку угоду, за якою донька галицького князя заручалась з королевичем, а по смерті Мстислава Галич діставався його угорському зятеві²³. А 1227 р. верхівка ворожого Данилові й проугорськи настроєного боярства відверто мовила Мстиславу: «**Княже! Дай дъщерь свою обрѹченнѹю за королевича и дай емѹ Галичь, а не можешь бо дрѹжати самѹ, а бояре не хотять тебе**»²⁴. Мстислав уклав ганебний і шкідливий для Русі договір з Угорщиною: віддав Галич і землю королевичу Андрієві, а сам подався на клаптик землі на півдні Київщини, до м. Торчеська, де швидко по тому і помер²⁵.

По смерті Мстислава Мстиславича Данило Романович поступово наращує сили і 1238 р. виганяє з Галича боярського ставленика

²⁰ Галицько-Волинський літопис / За ред. М. Ф. Котляра. – К., 2002. – С. 78. Див.: Włodarski B. *Polityka ruska Leszka Białego*. – Lwów, 1925. – S. 268.

²¹ Котляр М. Ф. *Галицько-Волинська Русь*. – К., 1998. – С. 267.

²² Галицько-Волинський літопис. – С. 82.; *Vetera Monumenta Historica Hungariorum Sacram illustrantia*. Ed. A. Theiner. – T. 1. – Romae, 1859 (далі – A. Theiner). – P. 1. – № 1.

²³ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Ed. G. Fejer (далі – G. Fejer). – T. III. – Vol. 1. – Budae, 1829. – P. 355-357. Див.: Пашуто В. Т. *Внешняя политика Древней Руси*. – С. 249-250.

²⁴ Галицько-Волинський літопис. – С. 89.

²⁵ Там само.

чернігівського княжича Ростислава і позбавляється присутності у місті угорського королевича. Та рішучий поворот в русько-угорських відносинах стався лише після 1245 р., коли Данило Романович спочатку розгромив у битві під Ярославом угорське військо, приведене його суперником Ростиславом, а потім благополучно повернувся з Орди з ярликом Батия на Галицько-Волинське князівство. Король Бела IV запропонував Данилові видати свою доньку за його сина Лева. Князь довго зволікав з відповіддю, не довіряючи зрадливому Белі IV, аж поки під впливом свого митрополита Кирила не дав згоду на той шлюб і «**стѣвори с нимь (Белою IV. – М. К.) мирь**»²⁶.

Дальші стосунки між Галицько-Волинським князівством Данила Романовича (відновленим ним у повному обсязі після перемоги над уграми 1245 р.) і Угорщиною проходили за умов втручання обох сторін у війну за австрійську спадщину.

Австрійська політика Данила Романовича

Згідно свідчень Галицько-Волинського літопису, в кінці 1248 чи на початку 1249 р. угорський король попросив у Данила допомоги, бо воював тоді з «німцями»²⁷ (Австрією). Руський князь підписав з угорським королем угоду, що мала на меті завоювання і поділ між ними Австрії, адже 1246 р. у війні з Угорщиною наклав головою австрійський герцог Фрідріх II Бабенсберг, котрий не залишив нащадка чоловічої статі. Тому Австрія як виморочний лен мала б стати власністю сюзерена герцога, германського імператора Фрідріха II Гогенштауфена. Та більшість австрійських графів і баронів не хотіла переходу Австрії під безпосередню владу імператора і звернулись за допомогою до угорського короля. Бела IV придумав хитромудрий план загарбання Австрії чужими руками – галицько-волинського князя.

Справа тяглася довго... Лише 1252 р. король знову звернувся до старшого Романовича з пропозицією: «**Пошли ми сына Романа, да вѣдамъ на нь сестру герьцикову, и вдамъ ему землю Нѣмецкую**»²⁸. Згідно підписаної між Данилом і Белою угоди, небога покійного герцога Гертруда (певно, під тиском короля) виходила заміж за сина Данила Романа, і той у такий спосіб ставав австрійським герцогом. У першій половині 1252 р. Роман одружився з Гертрудою і ненадовго сів у Відні.

Джерела не розкривають мотивів втручання Данила Романовича у війну за австрійську спадщину, що спалахнула одразу по шлюбі Романа з Гертрудою. Тонкий і обережний політик, галицько-волинський князь не міг не

²⁶ Галицько-Волинський літопис. – С. 110; Див. також: Fejer. G. – Т. IV. – Vol. 2. – Budaе, 1829. – Р. 220-221.

²⁷ Там само. – С. 111.

²⁸ Галицько-Волинський літопис. – С. 114.

знати того, що у кінці 1251 р. старша сестра загиблого герцога Маргарита побралася з чеським королевичем Оттокаром, котрий одразу ж висунув власні претензії на австрійський трон.

Навряд чи у Данила були шанси втримати сина на престолі Австрії, з якою у Русі не було навіть спільного кордону. Тому слід вважати втручання Данила до австрійських справ стратегічним прорахунком. Дійсно, Роман Данилович не зміг протистояти Оттокарові, який мав незмірно сильніше військо. У кінці 1253 р. йому довелося спішно залишити Австрію і повернутись до батька. Угорський король зрадив Романовичів і розділив Австрію з Оттокаром²⁹.

Русько-польські відносини

Тісні зв'язки з Угорщиною у другій половині XII-XIII ст. зовсім не перешкоджали політичним, дипломатичним і військовим контактам галицьких і волинських князів із польськими. Вже на початку доби роздробленості Давньоруської держави, у 1136 р., було укладено династичний шлюб поміж краківським князем Болеславом IV Кучерявим і небогою Ізяслава Мстиславича, в ту пору ще волинського князя³⁰.

Та русько-польський союз набрав сили лише по тому, як Ізяслав Мстиславич став великим князем київським, залишивши за собою і волинський стіл. У перебігу запеклої війни за Київ 1146-1151 рр. між Ізяславом і його дядьком Юрієм Долгоруким перший спирався на воєнно-політичну угоду з Болеславом. Так, вигнаний з Києва Долгоруким 1149 р. де Ізяслав Мстиславич подався до свого домену, Волині, де звернувся за допомогою **«в Ляхы кь сватѹ своему Болеславу»**³¹ і одержав її.

Польсько-київсько-волинський союз зберігався в останні роки життя і київського княжіння Ізяслава; його успадкував його син Мстислав. Коли Долгорукий напав на Мстислава, що перебував тоді в Луцьку, **«Мстислав же оставя брата Ярослава в Лүчьскѣ, а сам иде в Ляхы»**³². Та далі ініціативу в стосунках з Польщею у Мстислава Ізяславича (що боровся тоді за київський престол) перебирає галицький князь Ярослав Володимирович. Утім, дружні договірні відносини між волинськими (що часом сідали у Києві) й краківськими князями зберігались і в першій половині 60-х рр. XII ст.

Вони пожвавились 1167 р., коли по смерті київського князя Ростислава Мстиславича його небіж Мстислав Ізяславич замірився сісти на великок-

²⁹ Włodarski B. Polska i Ruś. 1194-1340. – Warszawa, 1966. – S. 143-144.

³⁰ Летопись по Ипатскому списку. – С. 215.

³¹ Там же. – С. 268.

³² ПСРЛ. – Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вып. 2. Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. – Л., 1927 (далее – Лаврентьевская летопись). – Стлб. 345.

нзяівський стіл і «**посла къ своимъ ротникомъ** (союзникам. – М. К.)» по допомогу, зокрема, до Польщі. Польське військо допомогло Мстиславу вокняжитись у Києві³³. У роки князювання на Волині сина Мстислава Ізяславича Романа він, будучи внуком Болеслава III, підтримував особисті зв'язки з краківським князем Казимиром. Та коли 1188 р., після невдалої спроби заволодіти Галичем, він утік від угорського короля до Польщі, «**то Романови же не бы и в Ляхохъ помочи**»³⁴, – певно, краківський государ боявся посваритись з Угорщиною.

Все ж таки у 90-х рр. XII – на початку XIII ст. Роман Мстиславич продовжував бачити в малопольських князях своїх основних західних союзників. Вони підтримали у 1195 р. Романа в сварці з тестем, київським князем Рюриком Ростиславичем. Вдячний Роман на заклик Лешека і Конрада Казимировичів втрутився у збройний конфлікт з їхнім дядьком Мешком III Старим. Хоча волинський князь 13 вересня 1195 р. зазнав поразки від Мешка у битві на р. Мозгаві поблизу Кракова, цей неуспіх лише зблизив його з Казимировичами, бо Мешко поніс тяжкі втрати і перестав зазіхати на краківський престол.

По смерті Романа влітку 1205 р. продовжував діяти його союзний договір з Польщею, до якого приєднався і угорський король. Краківський князь Лешек Білий суто формально дотримувався того договору, а в дійсності намагався заволодіти Волинню, принаймні, її західними землями. Він також протривав поверненню малих спадкоємців Романа до м. Володимира, підтримуючи натомість угідних йому слабосилих місцевих князків – синів Ігоря Святославича новгород-сіверського, Олександра белзького, Мстислава пересопницького та ін³⁵.

Як мовилось, угорський і польський государі угодою в Спіші 1214 р. розділили між собою Галицько-Волинську Русь. Однак Романовичі та їхня матір-регент, княгиня Анна, не визнавали того поділу. Як тільки Данило досяг повноліття, він відвоював у Лешека загарбану тим Західну Волинь: «**Прия Берестий и Үгровеск, и Верещин, и Стоल्पє, Комов и всю ҃крайну**»³⁶, тобто північно-західну окраїну Волині. Спроби краківського князя відвоювати втрачене не мали успіху. Тому надалі він використовує проти Данила союз із угорським королем і місцевих волинських князів на взірць Олександра, удільного князя маленької Белзької землі.

Однак з огляду на посилення Романовичів і опанування ними дедалі більшої території Волинської землі краківському князеві доводилось часом віддавати їм перевагу перед конкурентами і бути в союзних відносинах з

³³ Летопись по Ипатскому списку. – С. 365.

³⁴ Там само. – С. 445.

³⁵ Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. – С. 153 і далі.

³⁶ Галицько-Волинський літопис. – С. 82

Данилом і Васильком. Коли 1224 р. Мстислав Мстиславич галицький пішов війною на Данила, той вдався по допомогу до Лешека: «Данилу же князю вѣевавшю с Ляхы землю Галицкую»³⁷.

У 20-30-х роках XIII ст. було укладено кілька русько-польських угод, одна з яких засвідчує: «Створиша межн собою клятву Русь и Ляхове: аще по семь коли будеть межн ими усобица, не воевати ляхомъ рускои челяди, ни Руси лядское»³⁸. Союзний договір між Галичем і Краковом продовжував діяти і в 30-і роки. У перебігу змагань 1235 р. з місцевим боярством за повернення Романовичам Галича і землі краківський князь надав їм допомогу³⁹. Та поступово на перше місце в русько-польських стосунках виходить Мазовія. У змаганні за краківський престол по смерті Лешека Білого його брат Конрад, князь мазовецький, 1229 р. вирішив укласти воєнно-політичну угоду з Романовичами⁴⁰. Та не зміг заволодіти Краковом, де незабаром по тому сів син Лешека Болеслав Соромливий⁴¹.

Напевне, розчарування у галицько-волинському союзнику, котрий дійсно тоді не мав можливостей глибоко встрявати у внутрішні польські справи, підштовхнуло Конрада I у 1236 р. до стану ворога Романовичів, чернігівського князя Михаїла Всеволодича. Та коаліція скоро по тому розвалилась, і Конрадові довелось рятуватись втечею⁴². З 1238 р. він став і залишався до смерті вірним союзником Данила і Василька Романовичів.

Про міцність того союзу свідчить красномовний факт, відбитий у літописі. У зв'язку з наближенням полчищ Батия до рубежів Галицько-Волинського князівства Данило взимку 1240-1241 рр. «иде вѣ землю Мазовецкую кѣ Болеславу, кѣ Кондратову сынови, и вдасть ему князь Болеславъ градъ Вышегородъ»⁴³, – союзника, що втратив власну землю, приймають у Мазовії з найвищими почестями, бо дають йому в «кормление» ціле місто. У 1247 р. зійшов зі світу Конрад I. Почалися чвари за владу між його синами. Данило взяв на себе ініціативу в полагожденні конфлікту. Скоро після

³⁷ Там само. – С. 87.

³⁸ Там само. – С. 92. Див.: Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – С. 253.

³⁹ Галицько-Волинський літопис. – С. 90.

⁴⁰ Włodarski B. Alians rusko-mazowiecki z drugiej połowy XIII w. // Studia historyczne ku czci St. Kutrzeby. – Kraków, 1938.

⁴¹ Галицько-Волинський літопис. – С. 91-93; Włodarski B. Polska i Rus. – S. 104-107.

⁴² Галицько-Волинський літопис. – С. 98.

⁴³ Там само. – С. 102.

батька помер його старший син Болеслав, передавши престол брату Земовиту, послухавши князя Данила⁴⁴.

Значно поліпшилися стосунки з Краковом після того, як у 1245 р. Данило Романович відновив державну єдність Галицько-Волинської Русі. Руський князь значно переважав у військовій силі й економічній потузі польських князів, і це дозволяло йому виступати арбітром у чварах між польськими князями за Краків і верховну владу. У процесі такої діяльності він в середині – другій половині 40-х рр. приєднав до своєї держави Люблінську землю. Однак стан джерел, як руських, так і польських, не дозволяє бодай з мінімальною докладністю висвітлити перебіг русько-польських відносин у 40-60-х рр. XIII ст. Існують хіба що уривчасті, несистемні звістки про них. Наприклад, згідно Галицько-Волинського літопису, 1262 р. галицько-волинські князі на чолі з Данилом Романовичем зустрілись з польськими на з'їзді у волинському порубіжному місті Тернаві й підписали дружню угоду, «**Ѹтвердившеся крестомъ честнымъ**»⁴⁵.

Та по смерті Данила Галицького (1264 р.) стосунки між Галицько-Волинською Руссю і Малопольщею надовго і, мабуть, безповоротно зіпсувались. Виною всьому був старший син Данила Лев, котрий наполегливо і не гребуючи жодними засобами добивався краківського престолу. Волинський літопис коротко відобразив початок боротьби Лева за Краків: «**По смерти же великаго князя Болеслава не бысть кто княжа в Лядской земли** (тут: Малопольщі. – *М. К.*), **зане не бы в него сына; и въсхотѣ совѣ Левъ землѣ, но бояре вяхуть силнии и не даша емѹ землѣ**»⁴⁶. Ті малопольські «бояри», знатні й могутні нобілі, котрі верховодили у Краківському воєводстві й Малопольщі, відмовили Леву у престолі. У нього в Малопольщі зовсім не було прибічників, зате розносилась лиха слава запальної, жорстокої й зрадливої людини. Нобілі обрали краківським государем старшого князя мазовецької гілки Лешека Чорного.

Натомість тісні дружні стосунки в 60-70-і рр. встановилися між Мазовією й Володимирським князівством небожа Данила Володимира Васильковича. Як відомо, по смерті Данила Галицько-Волинське князівство одразу і надовго розпалося на кілька уділів. Стольний град Волині Володимир дістався з частиною землі брату Данила Василькові, а по його кончині – синові останнього Володимиру, котрий розбудував і прикрасив своє маленьке і заможне князівство.

Взагалі відносини Русі з Польщею в останні роки XIII ст. зводяться до союзу з Мазовією Володимирського князівства Володимира Васильковича.

⁴⁴ Włodarski B. Alians... – S. 612.

⁴⁵ Галицько-Волинський літопис. – С. 126.

⁴⁶ Там само. – С. 135.

Земовит мазовецький протягом всього свого князювання був союзником спершу Данила Романовича, а потім, до самої смерті (1269 р.), – його синів і небожа Володимира. Син і наступник Земовита Конрад II продовжив спрямовану на союз із Руссю політику. Сприяли їй постійні зазіхання молодшого брата Конрада Болеслава на мазовецький престол. Навесні 1283 р. стався спалах боротьби між Конрадом II і Болеславом. Втриматися на престолі Конрад зміг лише завдяки допомозі волинського князя⁴⁷.

Слід гадати, що саме того року було укладено (або підтверджено) військово-політичний союз між Володимирським князівством і Мазовією, а Конрад II визнав себе васалом Володимира Васильковича. Про це свідчать численні записи Галицько-Волинського літопису, зокрема, слова самого Конрада: «Господине брате мой! Ты же ми былъ въ отца мѣсто⁴⁸, како мя еси дрѣжалъ подѣ своею рѣкою, своею милостию; тобою есмь, господине, княжилъ и города своа дрѣжалъ, ... и грозенъ былъ»⁴⁹. Напередодні кончини бездітний Володимир Василькович віддав своє князівство братові у перших Мстиславу Даниловичу і передав тому свої сюзеренні права на мазовецького князя – на прохання самого Конрада II⁵⁰. Мстислав Данилович опікувався Конрадом і допоміг йому заволодіти Сандомирським князівством, яке той безуспішно намагався прибрати до рук протягом багатьох років.

Стосунки з Литвою і ятвягами

Особливою специфікою у XIII ст. були позначені відносини галицьких і волинських князів з Литвою і ятвягами. Ні Литва, ні Ятвязька земля не додержувались бодай приблизних норм і правил середньовічної дипломатії, тому договори Русі з ними повністю стояли на військовій перевазі Данила й інших князів над ними. Притому все одно ті угоди були недовговічними. Чим далі зміцнювались князі-Романовичі, чим більшою територією вони оволодівали у процесі збирання батьківської «отчини» – Галицької та Волинської земель, тим більше набували сталого договірного характеру їхні відносини з литовськими і ятвязькими князями.

З Галицько-Волинського літопису відомо, що 1219 р. литовські князі (серед яких був і Мендовг, котрому пощастило двома десятиліттями пізніше об'єднати литовські землі в державу) запропонували мирну угоду Данилові й Василькові Романовичам та їхній матері Анні, яка й була незабаром укла-

⁴⁷ Там само. – С. 135-136; Włodarski B. Alians... – S. 620.

⁴⁸ Ці слова підтверджують існування між князями відносин сюзеренітету-васалітету.

⁴⁹ Галицько-Волинський літопис. – С. 144.

⁵⁰ Там само. – С. 144-145.

дена⁵¹. Ця угода діяла протягом 20-х рр., а в 30-50-і рр., із зосередженням влади в Литві в руках Мендовга, цей князь став головним дипломатичним партнером Романовичів. Мендовг підтримував Данила і Василька в боротьбі з Угорщиною та її маріонеткою Ростиславом Михайловичем, приславши допомогу для участі в Ярославській битві 1245 р.⁵² Щоб зміцнити союз, літній уже Данило Романович близько 1252 р. одружився з небогою Мендовга⁵³.

Особливо зблизилось Галицько-Волинське князівство з Литвою по смерті Мендовга (1263 р.). Його наступник Войшелк встановив дуже тісні стосунки з сином Данила Шварном. Літописець у розповіді про події 1264 р. відзначив: «**Княжащю Вѣйшелкови в Литвѣ и Шварнови, и поїде Литва на Ляхы воевать**»⁵⁴. Варто розглядати ці слова як свідчення про співправління обох князів у Литві⁵⁵. А 1267 р. Войшелк передав литовський трон Шварнові, а сам постригся в ченці.

Перед Романовичами відкривалась блискуча можливість створення Литовсько-Руської держави, але не з литовськими князями (як сталося через сто років), а з руськими государями на чолі! Однак все зіпсував хижий і заздрисний Лев Романович. Обурений тим, що Войшелк віддав свою землю не йому, а його молодшому братові, Лев підступно і по-звір'ячому вбив беззбройного ченця Войшелка, чим назавжди загубив союз руської й литовської верхівки. Шварно швидко по тому помер, а литовським князем став Тройден.

Стосунки галицьких і волинських князів з землею ятвягів у XIII ст. (так само, як і в попередні століття) розвивались за стандартною і невибагливою схемою. Здебільшого війну починали ятвязькі племінні вожді (літописці звуть їх князями): наїзжали на містечка і села на північно-західному волинському порубіжжі, грабували і палили їх. Тоді наставала відплата. Данило і Василько Романовичі, а в другій половині 60-80-х рр. їх сини, входили з сильним військом до Ятвязької землі, легко розбивали розрізнені загони їхніх не навчених військової справи воїнів, а потім з полоном і багатуо здобиччю повертались додому. Налякані ятвязькі «князьки» по тому присилали послів, принижено вимолювали мир і давали запевнення у повній своїй покірності. Через рік-два все це повторювалось.

Спочатку угоди Русі з ятвягами мали характер простої усної домовленості. Та вже в середині 40-х рр. переможений ворог вперше запропонував

⁵¹ Там само. – С. 84.

⁵² Там само. – С. 107.

⁵³ Галицько-Волинський літопис. – С. 112. Див.: *Baumgarten N.* Op. cit. – Tabl. XI. – № 4.

⁵⁴ Там само. – С. 571.

⁵⁵ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С. 293.

Данилові укласти мирну угоду: «Събрася вся земля Ятвязьскаа, и при-
слова къ Данилу Небьяста (когось із старійшин. – М. К.), рекуще: Оставь
намъ ляхы, а самъ поиди миренъ изъ землѣ нашеа». Данило не побажав
зрадити польського союзника і продовжив війну⁵⁶.

У 1253 р. Данило Романович з сином Левом вдерся до Ятвязької землі,
розігнав і частково винищив її військові загопи і вбив головного їхнього
вождя Стикинта. На це «Коматови (ятвязький старійшина. – М. К.) же при-
схавши отъ ятвязь, обещавающимся имъ въ работѣ быти», тобто виз-
навалися повна покірність, васалітет, обіцялось сплачувати данини й
виконувати повинності. Через два роки Ятвязька земля знову була завойо-
вана Романовичами. Тоді ятвязькі князьки дали заручників, велику данину і
пообіцяли виконувати всі повинності й навіть будувати для Данила замки в
своїй землі⁵⁷. Так була на довгі роки усунена ятвязька загроза для
Галицько-Волинської Русі. Але для цього знадобилось жорсткими
воєнними методами поставити ятвягів на межу загибелі.

Як мовилось, новим елементом дипломатичної практики середини XII –
першого сорокаліття XIII ст. зробилась дипломатія внутрішня,
міжкнязівська. Вона стала можливою завдяки поліцентризациї країни, долі
якої почали визначати вже не виключно київські государи, а значною мірою
також князі міст, що суперничали з Києвом: Володимира на Клязьмі,
Чернігова, Галича, Новгород, Смоленська та ін. «Стосунки між князями
будувались на засадах феодальних угод, в яких за древніми термінами
«отец», «брат», «брат старейший», «брат молодший» крились сюзе-
ренно-васальні відносини»⁵⁸.

Методи ведення дипломатії поміж князями

Військовий (або воєнний) тиск. Найчастіше від усього, за свідченням
літописів, мирні угоди укладались під військовим (воєнним) тиском однієї з
сторін – чи то внаслідок її перемоги, чи то під загрозою її вторгнення. Дже-
рела містять багато відомостей про те, що договори підписувались
унаслідок битви, нападу однієї з сторін на іншу чи при небезпеці такого
нападу. 1139 р., по смерті великого князя київського Ярополка Володимиро-
вича, його стіл посів молодший брат В'ячеслав – згідно порядку заміщення
головного престолу Русі. Однак глава клану Ольговичів Всеволод силою
захопив Київ і сів на великокнязівський трон⁵⁹.

Далеко не завжди мирні угоди укладались після перемоги однієї з сторін.
Набагато частіше військовий тиск, загроза нападу або вторгнення робили

⁵⁶ Галицько-Волинський літопис. – С. 110.

⁵⁷ Там само. – С. 116, 118, 119.

⁵⁸ Пашуто В. Т. Опыт периодизации истории русской дипломатии // Древней-
шие государства на территории СССР. 1982. – М., 1984. – С. 15.

⁵⁹ Летопись по Ипатскому списку. – С. 217.

поступливішим одного з учасників перетрактацій. Ще коли в Києві княжив Всеволод Ольгович (1139-1146 рр.), йому довелося приборкувати свого непокірного васала, галицького князя «многоглаголивого» Володимирка, як іронічно називає цього хитрого політика і дипломата київський літописець. Всеволод зібрав під своїми хоругвами майже всіх південноруських князів, одержав допомогу від краківського князя Владислава і пішов на Галич. Швидко розміркувавши, що йому не встояти проти війська Всеволода, Володимирко заплатив величезну контрибуцію в 1400 гривен срібла і уклав мир: «**Всеволодъ же целовавъ его с братьєю и примиривъ его к собѣ**»⁶⁰.

Економічний примус. Про нього в джерелах є набагато менше відомостей, ніж про військовий. Зрозуміти це, як мені здається, неважко: такі речі звичайно приховувались князями Ярославичами, бо, мабуть, не вкладались у рамки рицарського кодексу честі. Серед небагатьох літописних свідчень про використання князями один проти одного економічних важелів тиску можна згадати угоду 1210 р. поміж Всеволодом Велике Гніздо й Мстиславом Мстиславичем, що скинув його сина Святослава з новгородського стола. Після того, як Мстислав відпустив схопленого ним було Святослава, Всеволод «**пусти гость с товары**», тобто пропустив до Новгороду купців через застави свого князівства на рубежах з Новгородською землею⁶¹, яких раніше затримував, намагаючись примусити новгородців тримати Святослава у князях.

У 1142 р. київський государ Всеволод Ольгович вдався до методу економічного тиску на новгородців, щоб примусити їх прийняти у князі його брата Святослава. З цією метою «**епископа и купцѣ и послы новгородскыя не пущахут из-д- Руси, а онѣ не хотяху иного князя, развѣ Святюполка** (волинського князя, сина Мстислава Великого. – *М. К.*)». Всеволоду довелося погодитись з вимогою віча, і воно в черговий раз вигнало сина Долгорукого Ростислава⁶².

Династичні шлюби здавна правили за вельми ефективний засіб укладення й зміцнення дружніх і воєнних союзів поміж главами князівств. Широко відомі з джерел і досліджені істориками міжнародні шлюбні зв'язки руських князів давньоруського часу. Менше уваги зверталось на династичні шлюби в середовищі самих Ярославичів. Між тим, вони, так само, як і міжнародні, ефективно використовувались у міжкнязівських відносинах на Русі.

Правління в Південно-Західній Русі дуумвірату глав кланів Ольговичів і Ростиславичів, Святослава Всеволодича – Рюрика Ростиславича (1181-1194) про-

⁶⁰ Там само. – С. 225-226.

⁶¹ Новгородская первая летопись... – С. 249.

⁶² Летопись по Ипатскому списку. – С. 212.

ходило далеко не завжди мирно. Суперечності між дуумвірами часом досягали вищої точки кипіння. Однією із спроб скріпити цей союз був династичний шлюб між представниками родів Ольговичів і Ростиславичів: «Отда Рюрикъ дчерь свою Ярославѹ за Игоревича за Святослава в Новъгородѹ Сѣверьскій»⁶³.

Настання XIII ст. принесло Давньоруській державі дедалі більшу децентралізацію. Однак государі Півночі й Півдня продовжували укладати союзи і владнувати стосунки за допомогою все тих же династичних шлюбів. Лаврентіївський літопис під 1211 р. повідомляє: «**Великий князь Всеволодъ ожени сына своего Георгия Всеволожноу (Агафъей. – М. К.) кыевьского князя**»⁶⁴. Вже після кончини Всеволода Юрійовича його син Юрій одружив 1227 р. свого небожа Василька Константиновича з донькою чернігівського князя Михаїла Всеволодича Марією(?). А навесні 1228 р. онук Всеволода Велике Гніздо Всеволод Константинович узяв шлюб із донькою курського князя Олега Святославича (з клану Ольговичів) Марією⁶⁵.

Зібрання городян (віча) у міжкнязівській дипломатії. Суспільно-політична діяльність київського віча була особливо активною в десятирічний проміжок часу: між 1145 і 1154 рр. Саме в ці роки київський літописець неодноразово оповідає про посаження і зміщення вічниками князів, спроби вирішити ними міжкнязівські конфлікти, про виступи городян з мирними ініціативами. Подібну насиченість літопису розповідями про київське віче у цей відрізок часу неважко пояснити: то був час особливо запеклого суперництва князівських кланів за Київ, загальноруські старійшинство і владу. Коли ж 1151 р. Ізяславу Мстиславичу вдалося нарешті перемогти Юрія Долгорукого, той до 1153 р. не припиняв спроб повернути собі «золотий» київський стіл. У 1154 р. Ізяслав Мстиславич помер, і київське віче посадило на престол його брата Ростислава, але потім під загрозою військової сили було змушене затвердити своїм князем Ізяслава Давидовича.

Під час тривалої війни поміж Ізяславом Мстиславичем та Юрієм Володимировичем (1146-1151) Київ, як відомо, кілька разів переходив з одних рук до інших. Міське віче докладало зусиль до того, щоб це відбувалося мирним шляхом. Коли 1149 р. Долгорукий захопив Переяславль і рушив на Київ, Ізяслав спитав у віча, чи будуть городяни битися за нього і його брата Ростислава. Але віче, побоюючись розграбування міста і насильств воїнів Дол-

⁶³ Там же. – С. 443.

⁶⁴ Лаврентьевская летопись. – Стлб. 435.

⁶⁵ ПСРЛ. – Т. 7. Летопись по Воскресенскому списку (далее – Воскресенская летопись). – СПб., 1856. – С. 134.

горукого, порадило князеві без бою передати Київ Юрієві Володимировичу, що той і зробив⁶⁶.

Посольства

Сторінки літописів часів удільної роздробленості рясніють відомостями про обміни посольствами між государями різних руських князівств, про склади таких посольств. Внутрішнє дипломатичне життя в Давньоруській державі 40-х рр. XII – першій третині XIII ст. було дуже і дуже інтенсивним.

Обмін посольствами варто розглянути для часу князювання в Києві Ізяслава Мстиславича (1146-1154 рр.) і його суперництва за старійшинство і загальноруську владу з Юрієм Долгоруким. Воєнні дії перемежувались жвакими мирними переговорами, що досить повно відбилися у літописах.

Вже саме вокняжіння Ізяслава Мстиславича в Києві змусило його зав'язати переговори з міським вічем і добитися від нього затвердження на престолі. Далі новий київський князь вступив у дипломатичні зносини з Юрієм (главою Мономашичів) і головами чернігівських кланів Ольговичів і Давидовичів. Йому було вкрай потрібно роз'єднати ці клани, якщо не вдасться привернути на свій бік Святослава Ольговича.

У 1149 р. Мономашичі й Мстиславичі зробили спробу владнати миром бодай другорядні незгоди: «**Начаша ладити** (вести перетрактації. – М. К.), **Вячеславъ же и Гюрги** (Мономашичі. – М. К.), **Изяслав, шлючи** (послів. – М. К.) **межи собою**», але «**не ўладишася**». Ізяслав хотів для себе всіх новгородських данин, а Долгорукий не віддав. Справа завершилась запеклим воєнним зіткненням⁶⁷.

Після кончини Долгорукого в 1157 р. суперники вирішують розділити по-новому Південну Русь. Розпочався жвавий обмін посольствами між Ізяславом Давидовичем, Мстиславом Ізяславичем та Святославом Всеволодичем: «**И начаша слати межю собою, и тако ўмирившеся, и хрестъ целоваша межю собою. И даша Святославу Ольговичю Черниговъ, а Всеволодичю Новгородъ** (Сіверський. – М. К.), **а Изяславъ** (Давидович. – М. К.) **иде въ свой Киевъ...**»⁶⁸.

Склади посольств. Імена послів. Літописи містять немало свідчень існування дипломатичних служб у князівствах, що складали Давньоруську державу доби удільної роздробленості.

Звичайно літописці називають ім'я головного посла. Втім, з деяких свідчень джерел можна зробити висновок, що в особливо важливих випадках посольства включали кілька повноважних членів. У складі місії, надісланої південноруськими князями 1230 р. до великого князя володи-

⁶⁶ Летопись по Ипатскому списку. – С. 268.

⁶⁷ Там же. – С. 271-273.

⁶⁸ Там же. – С. 336-337; Воскресенская летопись. – С. 66.

миро-суздальського Юрія Всеволодича, був загальноруський митрополит Кирило (глава), чернігівський єпископ Порфирій, видний ієрарх Петро Акерович і ще двоє церковників. На самому початку роздроблення держави, у 1139 р. митрополит Михаїл допоміг підписати мир між київським князем Ярополком Володимировичем і Ольговичами, що намагалися заволодіти містами Київської землі⁶⁹.

Сторінки літописів зберегли багато імен видних бояр, що виступали у ролі послів своїх князів. Серед них довірений боярин Ізяслава Мстиславича Петро Бориславич, посланий князем з важливою дипломатичною місією до галицького князя Володимирка Володаревича⁷⁰; мечник Андрія Боголюбського Михно, якому Андрій Боголюбський доручив 1173 р. завдати тяжкої образи Ростиславичам, за що посол відплатив безчестям⁷¹; тисяцький Данила Романовича Дем'ян, котрий у 1228 р. від імені князя вимагав у Мстислава Удатного передати тому м. Чорторийськ⁷², та ін. У всіх відомих мені випадках послами бували крупні бояри, сановники і полководці, котрі близько стояли до своїх князів.

Немає особливих підстав твердити, що в часи удільної роздробленості існували вже професійні дипломати, та все ж можна припустити, що для деяких бояр, котрі виступали в ролі послів, дипломатичні функції були справою звичною, як, наприклад, для наближених до Данила Галицького бояр Мирослава, Кирила і Дем'яна.

Угоди

Джерела містять безліч свідчень про угоди, що укладались між князями в усній та писемній формі. Багато з них відбито в літописах, у ряді випадків, можна думати, – досить близько до текстів підписаних государями грамот. Договори мали різноманітний характер: насамперед, мирні й союзні, угоди про заміщення князівських столів, васалітет-сюзеренітет; нарешті, князі вступали в договірні стосунки не лише один з одним, а й з городянами, про що ішлося вище.

Формули договорів між князями загалом є типовими. Укладення мирної угоди називалось «принять в любовь», «быть в великой любви» та ін. У 1150 р. Ізяслав Мстиславич, що на час втратив Київ, просить сина Долгорукого Андрія: «**Въведи мя къ отцю твоєму в любовь**»⁷³. Після смерті Ізяслава Мстиславича і вокняжіння в Києві на початку 1155 р. Юрія

⁶⁹ Летопись по Ипатскому списку. – С. 215; Лаврентьевская летопись. – Стлб. 303, 304; Воскресенская летопись. – С. 137.

⁷⁰ Летопись по Ипатскому списку. – С. 318, 320.

⁷¹ Там же. – С. 389-390.

⁷² Там же. – С. 502.

⁷³ Там же. – С. 281.

Долгорукого останній вирішує зав'язати мирні договірні стосунки з його братом Ростиславом, главою клану смоленських Ростиславичів, що формувався тоді. Юрій пропонує йому разом «**РҮСКҮЮ ЗЕМЛЮ ДЕРЖАТИ**» – чи то пропозиція дуумвірату, чи то куртуазне визнання політичної важливості фігури Ростислава в Південній Русі. У свою чергу, Ростислав просить «**ПРИНЯТЬ В ЛЮБОВЪ**» також його братів Володимира, Мстислава і Ярослава, і Юрій їх «**ПРИЯ В ЛЮБОВЪ**»⁷⁴.

Затвердження угоди обов'язково супроводжувалось цілуванням хреста, звичайно у головному храмі міста чи князівства. Дізнавшись, що 1149 р. Долгорукий вирушив у похід до Чернігово-Сіверської землі, Володимир Давидович повідомив про це київського князя Ізяслава Мстиславича і нагадав йому, що вони з братом Ізяславом «**К ТОБѢ ХРЕСТЪ ЦѢЛОВАЛИ**»⁷⁵. Навіть замишляючи вбивство, князі-співучасники цілували хрест у вірності один одному. В 1147 р. посол Ізяслава Мстиславича Уліб дізнався в Чернігові, що Давидовичі й Святослав Всеволодич цілували хрест Святославу Ольговичу, непримиренному ворогові київського князя, «**ХОТЯЧЕ УБИТИ ЛЕСТЬЮ**» київського государя. Ізяслав Мстиславич нагадав їм про їхню присягу йому як сюзерену, однак Давидовичі й Святослав Всеволодич заявили, що цілували хрест київському государю нещиро, а зрадили його тому, що він тримає в ув'язненні їхнього брата Ігоря Ольговича, скинутого Ізяславом 1146 р.⁷⁶.

Тексти грамот міжкнязівських угод у великій кількості і в різній формі відбилися у літописах. Б. О. Рибаків виділив у складі Київського літопису часів князювання Ізяслава Мстиславича 62 грамоти, що, на його погляд, близько стояли до оригіналів з князівського архіву. Приймаючи думку вченого, наведу приклад міжкнязівської угоди, включеної, хай у зміненому вигляді, до Київського літопису.

У 1150 р. союзник Юрія Долгорукого Володимирко Володаревич галицький пішов війною на київського князя Ізяслава. Той звернувся до старшого брата Юрія Володимировича Вячеслава: «Ты ми естъ отецъ, а се ти Киевъ». Вячеслав покомизився, але погодився: «**И тако цѣловаста хрестъ... на томъ: Изяславъ имѣти отцемъ Вячеслава, а Вячеславъ имѣти сыномъ**

⁷⁴ Там же. – С. 330.

⁷⁵ Летопись по Ипатскому списку. – С. 262.

⁷⁶ Там же. – С. 244-245; Воскресенская летопись. – С. 40-41.

Изяслава». В цьому уривку з більшого тексту⁷⁷ відчувається документальна основа – грамота з великокнязівського архіву.

Підводячи короткі підсумки, автор, здається, має право твердити про високий для свого часу рівень дипломатії у Давньоруській державі часів удільної роздробленості. За принципами ведення, методами і засобами спілкування поміж государями, організацією дипломатичної служби вона жодною мірою не поступалась перед зовнішньополітичними діями іноземних володарів. І, наскільки можна судити за відомими мені джерелами, перебувала на рівні внутрішньої дипломатії сусідніх слов'янських і неслов'янських країн: Польщі, Угорщини і Чехії.

⁷⁷ Летопись по Ипатскому списку. – С. 278.